

GYAKORLATBA ÁGYAZOTT FILOZÓFIA
A FILOZÓFIÁNAK A JÓZAN ÉSZRE ALAPOZOTT
TÁRSADALMI SZEREPE SKÓCIÁBAN, NÉMETORSZÁGBAN ÉS
MAGYARORSZÁGON¹

MESTER BÉLA

A filozófus önértelmezése akkor újul meg és válik termékennyé a filozófiai gondolkodás számára, amikor átalakul a szakmai nyilvánosság szerkezete és ezzel együtt a filozófiai tevékenység és a filozófus társadalmi szerepe, beágyazottsága. Ennek következtében újra kell gondolnia mind a filozófiának a *praxishoz való* viszonyát, mind a filozófiát *mint praxist*. A filozófiai gondolkodás mibenlétének és a cselekvéshez való viszonyának újragondolása ugyanakkor szükségszerűen elvezet általában a gondolkodás mibenlétének és a cselekvéshez való viszonyának az újragondolására, ezzel pedig belefut az *emberi természet*ről alkotott vélekedéseink újabb és újabb átfogalmazásába.

Ezt a feladatot a filozófia mindig valamiképpen a saját történetére reflektálva végzi el, és jól teszi, ha így jár el. A filozófiának a saját történetéhez való különös viszonya mutatkozik itt meg, amire manapság nem árt külön is felhívni a figyelmet. A későbbiekben hangsúlyosan hivatkozott Hans-Georg Gadamer ezt így fejezi ki:

A filozofálás elemi tapasztalata, hogy a filozófiai gondolat klasszikusai, ha megpróbáljuk megérteni őket, maguktól érvényesítenek egy olyan igazságigényt, melyet a jelenkori tudat nem képes sem elutasítani, sem felülmúlni. A jelenkor naiv önérzete persze fellázadhat az ellen, hogy a filozófiai tudat lehetségesnek ismeri el: saját filozófiai belátása nem olyan rangos, mint Platóné és Arisztotelészé, Leibnizé, Kanté vagy Hegelé. Sokan talán a jelenkori filozofálás gyengeségének tartják, hogy saját esendő voltát bevallva lát hozzá klasszikus hagyományainak értelmezéséhez és fel-

¹ Írásom az Északi Egyetem (Bodø, Norvégia) és a Sarkvidéki Egyetem (Murmanszk, Oroszország) szervezte VIIth *International Kant and Bakhtin seminar. Theory and Praxis as Challenges for Borderology. Events and Knowledge on the Borders* című rendezvényen Murmanszkban, 2019 március 14-én *Embeddedness of Philosophy in Praxis. The Social Role of Philosophy Based on the Common Sense in Scotland, Germany and Hungary* címmel tartott előadásom szövegének magyar nyelvű, szerkesztett változata. Előadásomat az Akadémia körüli zajgások következtében csak távkapcsolattal tudtam megtartani.

dolgozásához. De egész biztos, még nagyobb gyengeség, ha valaki elzárkózik az ilyen megmérettetés elől, és inkább Faustot játszik. Hogy ezeknek a nagy gondolkodóknak a szövegeit megértve olyan igazságot ismerünk meg, melyet más úton nem lehet elérni, azt akkor is be kell vallanunk, ha ez ellentmond a kutatás és a haladás mércéjének, mellyel a tudomány méri magát.²

A következőkben a filozófia megújult önértelmezésének egyik történeti esetét vizsgálom meg, remélve, hogy néhány új szemponttal sikerül gazdagítanom az eddigi kutatásokat. Először röviden áttekintem a *sensus communis* fogalmának újjászületését és ezzel együtt átértelmezését, összefüggésben a filozófiai kommunikáció szerkezetének a kora újkorban kezdődő átalakulásával, majd bemutatom, hogy miként iktatja ki a 19. századi német és magyar filozófia ezt a fogalmat. Ezután kitérek arra a kérdésre, hogy miért és hogyan bukkan föl ugyanez a terminus a 20. és 21. században a német és a magyar filozófia történetére vonatkozó vizsgálódásokban, összefüggésben a filozófiának a mai nyilvánosságban és társadalmi környezetben betöltött, betölthető szerepének újraértelmezésével.

A JÓZAN ÉSZ FOGALMÁNAK MODERN FELÚJÍTÁSA MINT A FILOZÓFIAI KOMMUNIKÁCIÓ SZERKEZETVÁLTÁSÁRA ADOTT VÁLASZ

A filozófiai nyilvánosság szerkezete a kora újkortól kezdve gyökeres változáson ment át. Ennek egyik fő jellemzője a latinról a nemzeti nyelvekre való fokozatos áttérés, a másik pedig az intézményes háttér átalakulása, melynek során a középkorból örökölt egyetemi hálózatok és a bennük folyó tudásátadás és viták mellett, olykor ezek helyett egyre nagyobb súlya lesz olyan független formáknak, mint a levelezőtársak hálózata, az időszaki sajtó és a könyvkiadók, a szalonok világa és az akadémiák. A nyelvi és intézményi változás időszakában megjelenik, és jelentős tényezővé válik a funkcionális kétnyelvűség jelensége, amikor ugyanaz a filozófiai szerző anyanyelvén és latinul egyaránt ír, ám különböző nyelvű munkáit más célközönségnek szánja. A nyelvi és az intézményi változás arra készteti a filozófust, hogy újrafogalmazza a filozófia közönségéről és ezzel együtt a filozófiai gondolkodás közösségi, társadalmi funkciójáról vallott nézeteit, aminek természetesen mindig vannak általános ismeretelméleti és antropológiai következményei. (Mit és hogyan tudhat az ember? Mi az ember?)

² Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. és az utószót írta Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat, 1984, 22. A magyar változat az „inkább Faustot játszik” fordulatot szabadon adja vissza, így: „inkább önállóan bohóckodik”. Ezen a ponton helyesebbnek tűnt a szöveget visszaigazítani az eredetihez.

Ebben az újrafogalmazási folyamatban az egyik legfontosabb válaszkísérlésként jelentkezik a *sensus communis* újraértelmezése.³ Mindjárt az elején kitűnik, hogy az antik terminust eredeti funkciójánál szélesebb szerepkörben, az ismeretelméleti mellett morális és közéleti kontextusban kezdik használni, beleértve a *közös érzékbe* az ember társulási képességét és azt a sajátságát is, hogy egyénként vele született józan eszét végül társas interakciókban, együttes gondolkodásban tudja csak kellően kifejleszteni. Shaftesburynél a *humor*, vagyis az ember individuálisan megfigyelhető, ugyanakkor csak a társas tevékenységben értelmezhető és emocionális tartalmú lelki állapota lép a szenvedélymentesség helyére igazságkritériumként: a humor állapotában lévő lélek képes az igazság megragadására, ez azonban csak társas gondolkodással lehetséges, amely már eleve beágyazott a társadalmi cselekvésbe. Jellegzetes a tudatos filozófiatörténeti visszacsatolás is: a kései, morálfilozófiára összpontosító sztoáához, Marcus Aurelius neologizmusként megszerkesztett *koinonoémoszüné* terminusához nyúl vissza. Noha pontosan tisztában van a *sensus communis*nak megfelelő görög sztoikus terminusok jelentésárnyalataival, mégis ezt az első pillantásra legkevésbé kézenfekvőnek tűnő kifejezést választja, éppen hangsúlyozott morális tartalma és a társas viszonyokba való beágyazottsága okán, amit további antik szépirodalmi hivatkozásokkal is aláhúzó.⁴ Shaftesbury skót követőinél, valószínűleg a némileg eltérő célközönség és legtöbbször egyetemi háttere következtében konvencionálisabbak a hivatkozott antik szöveghelyek, de továbbra is hangsúlyosan utalnak a *józan esz* esztétikai és morális összefüggéseire, valamint beágyazottságára a társadalmi praxisba. A részint a skótokkal párhuzamosan, részint az ő hatásukra fellépő német populárfilozófusoknál az elkülönült diszciplínaként ekkoriban létrejövő esztétika hatására a művészeti összefüggések hangsúlyosabbak, ugyanakkor a *sensus communis* társas, közéleti értelme sem kopik meg. Egyik legfontosabb képviselőjük a szavazati joggal rendelkező római polgárok *populus*ának, vagyis egy politikai közösségnek a párhuzamával írja körül saját célközönségét, amely *józan eszét* a társas érintkezésben összezsírolódva már kellő mértékben kiművelte a felelős döntéshozás érdekében.⁵ A magyar filozófiai hagyományban az eddig említetteknel élesebben elválik egymástól a

³ Itt csak vázlatosan van módom utalni erre a jelentős szellemi tradícióra. Bővebben kitértem már többször is a kérdésre, legutóbb lásd: Béla Mester: Cities as Centres of Creativity in the East-Central European Nation Building, *Creativity Studies*, 11. évf. 2018, 1, 129–141.

⁴ Lord Shaftesbury (Antony Ashley Cooper): *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról (Levél egy barátjához)*, ford. Harkányi András; utószó Szécsényi Endre, Budapest, Atlantisz, 2008, 45, 101–104. A humor és az igazság megragadásának a kapcsolatát Shaftesbury gondolkodásában hangsúlyozza Szécsényi Endre is utószavában, lásd uo., 200.

⁵ Johann August Ernesti: *Opuscula oratoria, orationes, prolationes et elogia*, Lugduni Batavorum, S. et J. Luchtmans typs. 1762, 153.

sensus communis szakfilozófiai és a *józan ész* közgondolkodási fogalma. Az első szigorúbb értelemben vett magyar *common sense*-filozófus, Rozgonyi József egész életét kitöltő Kant-kritikája keretében latinul hivatkozik a kedvenc skót szerzőinél angolul olvasott, a *sensus communis* fogalmán alapuló fejtegetéseire, az esztétikai vonatkozások viszonylagos háttérben hagyásával, hiszen vitaindító munkájának írásakor még nem olvashatta *Az ítélőerő kritikáját*.⁶ A *józan ész* filozófiájának későbbi magyar képviselői, Hetényi János és Szontagh Gusztáv másképpen reflektáltak filozófiájuk történeti eredetére. Kevésbé törekedtek saját maguk elhelyezésére a filozófiatörténetben – bár Szontagh utolsó éveiben erre is találunk példát, még ha nem is túl sikereset –, inkább fordítva, a filozófiatörténetről és a történelemtől alkotott elképzelésükbe igyekeztek bevinni a *common sense*-filozófiát. Hetényi egyenesen a *közértelmesség* skót és német mintára értelmezett társadalmi kiművelésének (*politeness* és *refinement*, magyarul *a nemzet csinosbulása*) a történetét kívánta megírni *mint a magyar filozófia történetét*, erősen kapcsolva a magyar politikai közösség mindenkori önreflexiójához (saját terminológiájában ezt hívta *polgári filozófiának*).⁷

A JÓZAN ÉSZ BUKÁSA A NÉMET ÉS A MAGYAR FILOZÓFIÁBAN

A *sensus communis* fogalmán alapuló filozófiai tradíciótól és magától a fogalomtól a német filozófia újabb nemzedéke meglehetősen élesen határolta el magát, és sikeresen iktatta ki hosszú időre ezt a hagyományt a szakfilozófiai diskurzusból. Bár már 1761-ben megjelenik a tömegre jellemző *józan paraszti ész* és a zseni szembeállítás,⁸ a *józan ész* elleni támadás majd Hegelnél válik alapvetővé és rendszerszerűvé. Hegel már első komolyabb munkájában kibékíthetetlen ellentétet állít fel a *józan ész* és a filozófiai spekuláció között, majd a *Szellem fenomenológiájában* egyenesen *a józan ésszel szemben* határozza meg a filozófiai gondolkodást, végül a filozófiatörténeti előadásokban tételesen, név szerint ki-

⁶ Rozgonyi Kant-kritikájáról, különös tekintettel az esztétika problematikus helyére az életműben legutóbb lásd: Béla Mester: The Role of Aesthetics in the Works of a Professor at a Calvinist College. A Case Study on József Rozgonyi (1756–1823), in Piroska Balogh – Gergely Főríz (Hrsg.): *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa (1750–1850) / Anthropological Aesthetics in Central Europe (1750–1850)*, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2018, 197–210.

⁷ Szontagh munkásságát az utóbbi években számos írásomban elemeztem, ezekre itt nincs terem utalni. Hetényiről az itt is érintett szempontból a közelmúltban részletesebben írtam, lásd: Béla Mester: Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban(e) Cultures. A Hungarian Case, *Filosofija. Sociologija*, 29. évf. 2018, 1, 52–60.

⁸ Lásd: Johann Georg Hamann: Felhők. A szókratészi érdekes gondolatok egy utójátéka. (Részlet), in: *Uő: Válogatott filozófiai írásai*, válogatta, fordította, a magyarázó jegyzeteket, az elő- és utószót írta Rathmann János, Pécs, Jelenkor, 2003, 76.

rekeszt minden, a *józan ész* fogalmára támaszkodó szerzőt a filozófiai kánonból.⁹ Hegel magyar követőinek első nemzedéke nem rendelkezett annyi befolyással a magyar filozófiai életre, hogy hasonló elhatárolódásuknak nagy hatása lehetett volna. Ezt Erdélyi János teszi meg, paradox módon majd csak akkor, az 1850-es évek második felében, amikor rajta kívül Európában igen kevés ember gondolt a hegeli rendszerre érvényes, sőt győzedelmes filozófiaként. Erdélyi a *józan észszel* szembeni gondolatmenetében azzal a módosítással adaptálja Hegel szöveghelyeit, hogy a *józan ész* fogalmát a falusias bárdolatlansággal, kulturálatlansággal, valamint minden tekintetben a maradisággal kapcsolja össze, bár ugyanakkor pontosan tisztában van a *common sense*-tradíció filozófiatörténeti és művelődéstörténeti helyével.¹⁰

A JÓZAN ÉSZ HAGYOMÁNYÁNAK ELŐÁSÁSA A MÚLTBÓL A NÉMET ÉS A MAGYAR FILOZÓFIÁBAN

Miután a *sensus communis* fogalmát valósággal kiirtották a német és a magyar filozófiai hagyományból, a filozófia önértelmezési fordulatára volt szükség ahhoz, hogy újra előkerülhessen. A német esetben ennek fontos része Gadamer munkássága. Az *Igazság és módszer* első fejezetének *humanista vezérfogalmi* között a *képzés* után mindjárt a második a *sensus communis*. Nem csupán a szellemtudományok módszertani megújításáról van itt szó, hanem egyfajta új kezdetről, új önértelmezésről a *német* filozófiában, visszanyúlva a Kant előtti

⁹ Érdekes adalék, hogy a magyar *common sense*-hagyomány már Hegel előtt úgy érzékelte, hogy a német filozófusok számára a *józan ész* filozófián kívüli fogalom, amely náluk egyszerűen a tanulatlan emberek gondolkodásmódját jelenti: „A kantianusok a *common sense*-en történetesen a tömeg olykor ésszerűtlen gondolkodásmódját [*sensum*] értik. Az említett kiváló skót filozófusok viszont sohasem fogadták el a *common sense*-t ilyen értelemben.” Josephi Rozgonyi *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*, / Rozgonyi József: *Kétségek a kanti transzcendentális idealizmus alapvetéseivel kapcsolatban*, ford. Guba Ágoston; jegyz. Guba Ágoston, Mester Béla; az eredetivel egybevetette Kondákor Szabolcs; a latin szöveg sajtó alá rendezésében részt vett Gángó Gábor, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat, 2017, 39, lábjegyzet.

¹⁰ Itt csupán röviden tudtam utalni a *józan ész* kritikájára Hegelnél és Erdélyinél, bővebben lásd: Béla Mester: *Ruralization of the (Urbane) Concept of Sensus Communis in a 19th-century Hungarian Philosophical Controversy*, *Acta Universitatis Sapientiae. European and Regional Studies*, 14. kötet, 2018, 52–60; Mester Béla: *Hogyan került a józan ész (common sense, sensus communis) a balgatar (insipiens) szerepébe? Többlet*, 10. évf. 2018, 2, 25, 187–201; Mester Béla: „Szellem” versus „józan ész”. A *sensus communis* fogalmának parasztossá tétele és elidegenítése a magaskultúrától a filozófia és a nemzeti kultúra viszonyáról folytatott 19. századi vitákban, in Laczkó Sándor (szerk.): *Az idegen*, Szeged, Magyar Filozófiai Társaság, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Státus, 2018, 229–246.

állapothoz. Gadamer a brit és francia gondolkodáshoz képest *német hiányszágként* tartja számon, hogy a közös humanista örökség német változatából kioldódott a politikai tudatosság, és visszaszorult az esztétikum tartományába. Mindjárt a második kiadás előszavának elején a humán tudományokban általánosan érvényesként veti föl a témát:

Németországban, mely a forradalomnak mindig csak a küszöbéig jutott el, az esztétikai humanizmus tradíciója volt az, amely a modern tudományeszmény kibontakozása közben elevenen tovább hatott. Más országokban talán több politikai tudat hatolt be abba, amin ott a „humanities”, a „lettres” alapul, röviden: minden, amit egykor humanióráknak neveztek.¹¹

Később kifejezetten a *sensus communis*ra vonatkoztatva konkretizálja ugyanezt az értékelést:

Míg Angliában és a latin országokban a *sensus communis* fogalma még ma sem csupán kritikai jelszó, hanem az állampolgárok bizonyos általános kvalitását jelenti, Németországban Shaftesbury és Hutcheson hívei már a 18. században sem vették át a „*sensus communis*” politikai tartalmát. [...] Használták ugyan a *sensus communis* fogalmát, de mivel teljesen depolitizálták, elvesztette voltaképpen kritikai jelentését.¹²

Gadamer a brit *common sense* németországi kiüresedését, majd elhalását konstatálja, egyedül a pietista hagyományban látva a kritikai potenciál továbbvitelének a lehetőségét. (Az általa hosszan idézett Friedrich Christoph Oetinger egyik művének modern kiadásához ekkoriban ír bevezető tanulmányt.)¹³ A pietista hagyomány hangsúlyos megjelenítésének és annak ismeretében, hogy az előző fejezet jó részében Hegel nyomán tárgyalja a *képzés* fogalmát, aki szerint ennek végcélja az abszolútumhoz való fölemelkedés, meglepő, hogy nem tárgyalja Hegel és a *sensus communis* viszonyát. (Hegel éppen az abszolútumhoz való fölemelkedés gátjaként tekint a *józan észre*; és álláspontját legalább részben éppen a pietizmussal szemben fogalmazza meg.) Gadamer azonban nem filozófiatörténeti szakmunkát, hanem a filozófia történetének újraértelmezésével alátámasztott, a filozófia önértelmezésének újragondolását célzó bölcséleti munkát kívánt írni, így a történeti hivatkozások szelektivitásának számonkérése

¹¹ Gadamer: Igazság és módszer, 11.

¹² Uo., 42.

¹³ Friedrich Christoph Oetinger: *Inquisitio in sensum communem et rationem*. Faksimile-Neudruck der Ausgabe Tübingen 1753 mit einer Einleitung von Hans-Georg Gadamer, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1964.

értelmetlen lenne. Szempontunkból az a lényeges a törekvéseiből, hogy megkísérli orvosolni a (német) filozófia történelmi depolitizálódását, visszavinni valamiképpen a filozófiát a társadalmi diskurzusbba, és hogy mindezt a filozófia saját történetének újragondolása révén kívánja megvalósítani.

A *józan ész* magyar hagyományának előadását ezzel szemben első pillantásra tisztán a filozófiatörténet-írás belső érdekei mozgatták: nézzük meg a hagyományos, haladáselvű filozófiatörténetben háttérbe szorult, nem kellően progresszívnek minősülő figurákat, a Kant-vitában a Kanttal, a hegeli pörben a Hegellel szemben álló tábor vezető figuráit. Kiderült, hogy ugyanannak a *common sense*-hagyománynak az egymást követő nemzedékeiről van szó, akiknek megítélése nagy mértékben függ a filozófiatörténész által feltárt és magyarázott szövegeken kívül attól is, hogy mit gondolunk a filozófia társadalmi szerepéről, a közbeszédben betöltendő helyéről. Amikor a két nyelven, hazai és nemzetközi közönség számára író magyar filozófus *funkcionális kétnyelvűség*ének, vagy a nemzetközi diskurzusbba és a nemzeti kultúrában elfoglalt helyének a problémája kerül elő, illetve azt látjuk, hogy szembeállítják a szakfilozófiát a filozófiának a közértelmesség előmenetelében betöltött szerepével, egyszerre úgy érezzük: *de te fabula narratur*. Ha akarnánk, sem tudnánk olyan sterilen, antikvárius módon föltárni a filozófiatörténeti múltat, hogy az ne jelentse egyszersmind önértelmezésünk újragondolását is, mint filozófusokét, mint polgárokét és mint emberekét.